

Розділ 1

Тіло засуджених

2 березня 1757 р. Дам'єна засудили до «прилюдного каяття перед головною брамою Паризької церкви». Туди його мали «привезти на возі голого, в самій сорочці, з запаленою двофунтовою свічкою в руках», а потім «на тому самому возі перевезти на Гревський майдан і на спорудженому там ешафоті виривати щипцями шматки тіла з грудей, рук, стегон і литок; його праву руку з ножом, котрим він заподіяв батьковбивство, спалити в сірчаному полум'ї, а на місця, де вирвано шматки плоті, лити розтоплений свинець, киплячу олію, гарячу смолу, розплавлений віск та сірку; потому його тіло розпростерти й розчленувати чотирма кіньми, кінцівки й тіло спалити, обернути на попіл і розвіяти той попіл за вітром»¹.

«Нарешті його розпростерли», — писала *Gazette d'Amsterdam*². Ця остання процедура тривала дуже довго, бо запряжені коні були непривчені тягнути; тож замість чотирьох довелося запрягти аж шістьох, але й цього не вистачило, відчленовуючи стегна, довелося перерізати бідоласі сухожилля й розрубати суглоби...

Запевняють, ніби з Дам'єнових вуст, дарма що він завжди страшенно любляв лайку, не вихопилося жодного

1 *Pièces originales et procédures du procès fait à Robert-François Damiens, 1757, t. III, p. 372–374.*

2 *Gazette d'Amsterdam, 1 квітня 1757 р.*

прокльону, тільки несвітські муки змусили його моторошно зойкати, й він часто приказував: «Господи, зжалься наді мною. Ісусе, допоможи мені». Глядачі були дуже вражені ревністю панотця з церкви св. Павла, що, попри свої похилі літа, не проминув жодної нагоди потішити страдника.

А ось що писав жандарм Бутон: «Сірку підпалили, але вогонь був такий слабенький, що шкіра на тильному боці долоні лише трохи попеклася. Тоді кат, закасавши рукави вище ліктів, узяв зумисне наготовані залізні щипці завдовжки півтора фута і виривав йому шматки м'яса спершу з правої литки, потім із стегна й правої руки нижче плеча спереду і ззаду, згодом із грудей. Кат, дарма що кремезний і дужий, докладав чималих зусиль, аби вирвати шматки плоти, і мусив хапати їх щипцями двічі або тричі з одного боку та скручувати, тож, коли нарешті виривав, на кожному місці утворювалась рана завбільшки з шестиліврову монету.

Після катувань щипцями Дам'єн, що дуже кричав, але не лаявся, підвів голову і оглянув себе; той самий кат залізною ложкою зачерпнув з казана киплячу суміш і щедро поливав кожну рану. Згодом тонким мотуззям прив'язали до коней линви, а потім отак запряжених коней прив'язали до кожної кінцівки — до рук і до ніг.

Пан Лабретон, секретар, не раз підходив до страдника, запитуючи, чи той не хоче чогось сказати. Дам'єн відповідав, що ні, а на кожен заподіяний йому біль кричав так, як, напевне, кричали б засуджені на довічні муки, і приказував: „Прости мені, Боже! Прости, Господи!“ Попри всі свої муки, катований уряди-годи підводив голову й пильно оглядав своє тіло. Линви, що їх, прив'язуючи, вкрай туго зтягли, завдавали йому несказаних мук. Знову підступив пан Лабретон і запитав, чи Дам'єн не хоче чогось сказати, той відповів, що ні. До нього не раз підходили сповідники

й довго щось говорили, засуджений охоче цілував піднесене розп'яття, випинав губи й неодмінно проказував: „Прости мені, Господи!“

Коні шарпнули, кожен кінь тягнув за одну випростану кінцівку, кожного поганяв кат. Минуло чверть години, жодного успіху. Зрештою, після багатьох невдалих спроб, коней, прив'язаних до стегон, стали розвертати то до однієї, то до другої руки, і через те руки зламались у суглобах. Коні раз у раз шарпали і тягли, але марно. Засуджений підводив голову й оглядав себе. Кати були змушені припрягти ще двох коней — попереду тих, що тягли за стегна, — тож загалом тепер стало шестеро коней. І знову невдача.

Нарешті кат Самсон сказав панові Лабретонові, що нема ані способу, ані надії дійти таким чином кінця, і попросив його поспитати в панів з муніципалітету, чи вони дозволять розрубати засудженого. Пан Лабретон, повернувшись із міста, звелів удатись до нових спроб, що й було зроблено, проте коні ставали дибки, а один кінь, прив'язаний до стегна, упав на бруківку. Підступили сповідники й знову заговорили до засудженого. Той сказав їм (ці слова я чув сам): „Поцілуйте мене, добродіі“. Панотець із церкви св. Павла не наважився, панотець із церкви св. Марсілія пройшов під лінвою лівої руки й поцілував страдника в чоло. Кати стали радитись, а Дам'єн попросив їх не лягати і виконувати свою роботу, він не має до них претензій; просив їх молити за нього Господа й порадив панотцеві з церкви св. Павла помолитися за нього на першій відправі.

Після двох чи трьох спроб кат Самсон і кат, що виривав щипцями м'ясо, дістали з кишень ножі й відтягли засудженому ноги там, де вони відходять від тулуба; четверо коней щосили шарпнули й потягли за собою ноги, причому спершу праву, а згодом ліву; потім відтягли руки біля плечей і пахв, одне слово, четвертували; різати довелось

до самих кісток, і коні шарпнули й потягли спершу праву руку, згодом ліву.

Коли всі чотири кінцівки відтягли, підступили сповідники, щоб поговорити з Дам'єном, проте кат сказав їм, ніби той уже мертвий, хоча я бачив, що чоловік іще ворушився, а його нижня щелепа піднімалась та опускалась, немов він щось казав. Один кат трохи згодом навіть зізнався, що тоді, коли вони брали тулуб і кидали його на вогонь, засуджений був іще живий. У розкладене неподалік від ешафота вогнище спершу вкинули чотири кінцівки, виплутані з лив, що за них тягли коні, потім тулуб, а зверху прикрили дровами та оберемками хмизу й підпалили солому, що лежала впереміш із дровами.

...Виконуючи присуд, палили, аж поки лишився самий попіл. Останній шматок, який можна було знайти серед жарин, горів аж до половини одинадцятої вечора, а то й довше. Шматки плоті і тулуб горіли майже чотири години. Офіцери, серед яких був і я, а також мій син, і загін лучників зоставалися на майдані мало не до одинадцятої вечора.

Люди заходилися казна-що вигадувати з приводу собаки, що спав другого дня на місці вогнища; його не раз проганяли, а він знову повертався. Але ж неважко зрозуміти: тварина просто виявила, що те місце набагато тепліше за довколишню землю»¹.

А ось розпорядок дня, що його через три чверті сторіччя по Дам'єновій страті уклав Леон Фоше «для Паризького будинку юних в'язнів»²:

«Ст. 17. Робочий день в'язнів розпочинається взимку о шостій годині ранку, влітку о п'ятій годині. Праця триває дев'ять годин на день незалежно від пори року. Дві години

1 Цитовано за: A. L. Zevaes, *Damiens le régicide*, 1937, p. 201–214.

2 L. Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, p. 274–282.

на день присвячено навчанню. Роботу й день закінчують о дев'ятій годині взимку, о восьмій улітку.

Ст. 18. Підіймання. Коли барабан заб'є вперше, в'язні мають підвестися й мовчки одягнутись, тим часом наглядач відкриває двері камер. Коли барабан заб'є вдруге, в'язні мають стояти й застеляти ліжка. Коли втретє — в'язні шикуються, щоб іти до каплиці на вранішню молитву. Барабан б'є через кожні п'ять хвилин.

Ст. 19. Молитву провадить священник, який потім читає морально-релігійну проповідь. Ця процедура має тривати не довше тридцяти хвилин.

Ст. 20. Робота. За чверть до шостої години влітку, за чверть до сьомої взимку в'язні виходять на подвір'я, де мають помити руки, вмитися й одержати першу пайку хліба. Потім вони одразу розходяться по майстернях і беруться до роботи, яка влітку має починатись о шостій годині, а взимку о сьомій.

Ст. 21. Їжа. О десятій годині в'язні припиняють роботу, щоб іти до їдальні; миють руки на своїх подвір'ях і шикуються. Після сніданку відпочинок до десятої години сорока хвилин.

Ст. 22. Школа. О десятій годині сорок хвилин, коли заб'є барабан, в'язні шикуються і окремими групами йдуть до школи. Навчання триває дві години, в'язнів по черезно вчать читати, писати, малювати й рахувати.

Ст. 23. О дванадцятій годині сорок хвилин в'язні групами виходять зі школи і йдуть на свої подвір'я для відпочинку. За п'ять хвилин перша, коли заб'є барабан, в'язні стають окремими групами залежно від того, хто в якій майстерні працює.

Ст. 24. О першій годині в'язні мають розійтись по майстернях; робота триває до четвертої години.

Ст. 25. О четвертій годині в'язні виходять з майстерень і йдуть на свої подвір'я, де миють руки й шикуються, щоб іти до їдальні.

Ст. 26. Обід та відпочинок після нього тривають аж до п'ятої години, коли в'язні знову розходяться по майстернях.

Ст. 27. О сьомій годині влітку, о восьмій узимку робота припиняється; в майстернях востаннє роздають хліб. Упродовж п'ятнадцяти хвилин хтось із в'язнів читає якесь повчальне або зворушливе оповідання, потім в'язні стають на вечірню молитву.

Ст. 28. О сьомій годині тридцять хвилин улітку, о восьмій тридцять узимку в'язні, після того як на подвір'ях помиють руки і покажуть для перевірки одяг, розходяться по камерах; коли барабан ударить уперше, вони роздягаються, коли вдруге — лягають у ліжко. Двері камер замикають, і наглядачі ходять коридорами з краю в край, пильнуючи, щоб усюди був лад і тиша».

* * *

Ось перед вами торттури й розпорядок дня. Ці покарання призначали не за однакові злочини, зазнавали їх неоднакові категорії злочинців. Проте кожне з покарань виразно характеризує певну карну систему, і часовий проміжок між ними не сягає сторіччя. Настала доба, коли і в Європі, і в Сполучених Штатах запанувала ощадність покарань. Доба гучних «скандалів», пов'язаних із традиційним правосуддям, доба незліченних реформаторських проєктів, нової теорії права і злочину, нового морально-політичного обґрунтування права на кару; доба скасування давніх ордонансів, занепаду колишніх звичаїв; доба проєктів або редакцій «новітніх» кодексів: російського 1769 р.; пруського 1780 р.; пенсильванського і тосканського 1786 р.; австрійського 1788 р.; французького 1791 р., IV року, 1808-го та 1810 р. Почалась нова доба карного правосуддя.

Серед такої сили різноманітних змін я виберу і докладно розгляну лише одну: зникнення тортур. Сьогодні ми трохи схильні нею нехтувати: можливо, свого часу навколо відмови від тортур зчиняли надмірний галас; можливо, її дуже легко приписали, і то занадто на цьому наголошуючи, так званій «гуманізації», що дозволяло не провадити аналізу. Хай там як, а нам цікаво, в чому полягає значення відмови від тортур, коли порівняти її з великими інституційними змінами, з появою ясних загальних кодексів, єдиного процедурного регламенту і запровадженням суду присяжних, що поширився майже всюди; із визначенням, що кара повинна мати суто виправний характер, а також зародженням тенденції, що посилювалась, починаючи з XIX ст., змінювати суворість кари залежно від особи злочинця. Покарання, що втратили свій безпосередній фізичний характер, певна поміркованість у мистецтві завдавати мук, гра страждань, набагато витонченіша, приглушеніша, позбавлена своєї очевидної пишноти, — чи не заслуговує це все на окремий розгляд, ставлячи, безперечно, наслідок куди глибших процесів? Адже є незаперечний факт: за кілька десятиріч відійшло в минуле катоване, розчленоване, покалічене тіло з символічним тавром на плечі чи обличчі, виставлене живцем або мертво, перетворене на видовисько. Тіло перестало бути головною мішенню карних утисків.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст., незважаючи на кілька великих спалахів, лиховісне свято покарання мало-помалу згасало. В цьому перетворенні можна побачити два процеси. Кожен процес має свої хронологічні межі і свій сенс існування. З одного боку, ми бачимо, як тьмяніє каральний спектакль. Церемонія покарання прагне зануритись у пільму, обернутись на ще один звичайний адміністративно-процедурний акт. Прилюдне

каяття вперше скасовано у Франції 1791 р., удруте, після короткої віднови, 1830 р.; ганебний стовп скасовано 1789 р., в Англії — 1837 р. Громадські роботи, що їх Австрія, Швейцарія та окремі штати Сполучених Штатів, як-от Пенсильванія, влаштовували безпосередньо на вулиці або на великих шляхах, — строкато вбрані каторжники з залізними обручами на шиях, із прикутими до ніг кулями обмінюються з юрбою зачіпками, лайкою, кпинами, стусанами, злостивими вигуками і потаємними змовницькими знаками¹, — наприкінці XVIII ст. або в першій половині XIX ст. були скасовані майже всюди. Виставляння біля ганебного стовпа зберігалось у Франції ще 1831 р. всупереч несамовитій критиці, — «огидна сцена», казав Реаль²; остаточно його скасовано в квітні 1848 р. Каторжні валки, що тяглися через усю Францію аж до Бреста й Тулона, 1837 р. поступилися пристойним, пофарбованим у чорне тюремним каретам. Покарання мало-помалу перестало бути сценою. Всі його елементи, які могли мати видовищний характер, надалі були позначені негативним тавром; із плином часу функції каральної церемонії немов ставали дедалі незбагненніші, з'явилась думка, що ритуал, який «завершує» злочин, має з ним підозрілу спорідненість: рівняється до нього, а то й перевершує його дикістю, призвичаює глядачів до жорстокості, від якої нібито мав відвертати, переконує їх у поширеності злочинів, уподібнює ката до злочинця, суддів до вбивць, міняє останньої миті ролі, обертає катованого на об'єкт жалю чи захоплення. Бекарія, і то досить давно, сказав: «Ми бачимо: вбивство, що його подають нам як страхотливий злочин, коять незворушно й без

1 Robert Vaux, *Notices*, p. 45, цитовано за: N. K. Teeters, *They were in prison*, 1937, p. 24.

2 *Archives parlementaires*, 2e série, t. LXXII, 1er dec. 1831.

докорів»³. Прилюдну страту тепер трактують як вогнище, де займається полум'я насильства.

Отже, покарання почало перетворюватись на найприхованішу частину кримінального процесу. Ця нова тенденція мала численні наслідки: покарання вийшло за межі царини мало не повсякденного сприймання, ввійшовши до царини абстрактного усвідомлення; ефективність покарання стали вимірювати його неминучістю, а не очевидною інтенсивністю; від злочину тепер мав відвертати не колишній театр страхіть, а впевненість, що кари годі уникнути; змінився механізм, унаслідок якого кара забезпечувала повчання. Відтоді правосуддя не бере на себе обов'язку прилюдно чинити насильство, нерозривно пов'язане з функціями правосуддя. Те, що правосуддя й тепер убиває та б'є, — вже не уславлення його сили, а один із елементів, який воно змушене терпіти, дарма що йому важко з ним миритися. Змінились уявлення про ганебність: у покаранні-спектаклі з ешафота хлюпав темний страх, огортаючи водночас і ката, і жертву; якщо ганьба, якої завдавали катованому, завжди була ладна обернутись на жаль до нього чи його славу, вона неодмінно свідчила про ганебність узаконеного насильства ката. Відтоді скандал і слава розподіляються по-іншому: саме засудження має позначати злочинця безперечно негативним тавром, — звідси й прилюдність судових дебатів та оголошення вироку; в такому разі езекуція — немов додаткова ганьба, що її правосуддя соромиться завдати засудженому; через те правосуддя прагне відмежуватись від покарання, доручити його комусь іншому й тримати під покровом таємниці. Ганебно зазнавати кари, але нема слави і в тому, щоб карати.

3 I. C. de Beccaria, *Traité des délits et de peines*, 1764, p. 101 видання F. Helie, 1856, цитованого в цій книжці.

Звідси та подвійна система захисту, що її встановлює правосуддя між собою і покаранням, яке воно накладає. Виконання кари прагне перетворитись на автономний сектор, що, маючи свій адміністративний механізм, скидає тягар із правосуддя. Правосуддя, отже, звільнилося від своєї тихої недуги, сховавши покарання в бюрократичних хащах. Характерно, що у Франції адміністрація в'язниць довгий час була підпорядкована міністерству внутрішніх справ, а адміністрація каторг перебувала під контролем або морського міністерства, або міністерства колоній. Крім цього поділу ролей постало ще й теоретичне заперечення: не думайте, ніби найістотніше в покаранні, що його ми, судді, накладаємо, полягає у власне карі; покарання прагне виправити, наставити, «зцілити»; в покаранні замість суворого спокутування провини наперед виступає моральна поправа, звільняючи суддів від недоброго карального ремесла. Сучасне правосуддя і ті, хто його чинить, соромляться карати, що аж ніяк не суперечить ревному виконанню обов'язків; правосуддя несхитно вірить: виразку злочину мають загоїти психолог і дрібний функціонер моральної ортопедії.

Отже, скасування тортур означає кінець видовища, до того ж це відмова карати тіло. 1787 р. Раш писав: «Я не можу не сподіватися, що вже наближається час, коли шибеницю, ганебний стовп, ешафот, батіг, колесо вважатимуть в історії тортур за свідчення варварства тих чи тих сторіч та країн і докази слабого впливу розуму й релігії на людську душу»¹. І справді, через шістдесят років, відкриваючи в Брюсселі другий пенітенціарний конгрес,

1 Б. Раш у промові перед *Society for promoting political enquiries* («Товариством сприяння політичним дослідженням»); див.: N. K. Teeters, *The Cradle of the Penitentiary*, 1935, p. 30.

Ван Менен пригадав часи свого дитинства як давноминулу добу: «Я бачив землю, де всюди бовваніли колеса, шибениці, ганебні стовпи; я бачив скелети, огидно розіпнуті на колесах»². Таврування було скасоване в Англії 1834 р., у Франції — 1832 р.; велику кару на зрадників Англія 1820 р. уже не зважувалася застосовувати в повному обсязі (Сіслвуда не четвертовано). Тільки батіг іще залишався в окремих карних системах (Росії, Англії, Пруссії). А загалом покарання стали сором'язливі. Тіло вже не чіпають або ж чіпають якомога менше, і то тільки з метою вплинути в ньому на те, що не є власне тілом. Але чи можна сказати, що в'язниця, позбавлення свободи, примусові роботи, каторга, заборона проживати в певній місцевості, депортація — кари, які посідають таке важливе місце в карних системах сьогодення, — не належать до кар «фізичних»: адже, на відміну від штрафу, вони безпосередньо спрямовані на тіло? Але тут взаємозв'язок «покарання-тіло» не тотожний такому самому зв'язку при тортурах. Тіло тут — лише своєрідний інструмент чи посередник: якщо діють на тіло, запроторивши його до в'язниці, де воно змушене працювати, то тільки для того, щоб позбавити індивіда свободи, яку трактують водночас і як право, і як добро. Згідно з такою карною системою, тіло потрапляє в систему примусу та обмежень, обов'язків і заборон. Фізичне страждання, біль, який відчуває саме тіло, вже не становить головного елемента кари. Покарання тепер уже не мистецтво завдавати нестерпних мук, а ощадливе дозування тимчасово відібраних прав. Якщо правосуддю треба й далі діяти на тіло засуджених і завдати йому страждань, цього досягають опосередковано, пристойно, згідно з суворими правилами, маючи на увазі набагато «піднесенішу» мету. Внаслідок

2 Див.: *Annales de la Charité*, II, 1847, p. 529–530.

цієї новітньої скромності на зміну катові, безпосередньому анатомові страждань, прийшло ціле військо всіляких фахівців: наглядчі, лікарі, священники, психіатри, психологи, вихователі; самою своєю присутністю біля засудженого вони співають правосуддю таку потрібну йому осанну: запевняють, що тіло і страждання — не останні об'єкти каральної дії правосуддя. Слід замислитись над оцим: сьогодні лікар повинен дбати про засуджених на смерть, і то до останньої миті, таким чином протиставляючи себе як борця за нормальний стан організму, як людину, що полегшує страждання, тим функціонерам, які зобов'язані вкоротити засудженим віку. Коли підступає мить страти, пацієнтам упорскують транквілізатори. Це утопія юридичної сором'язливості: відібрати життя, не давши відчути зла, позбавити всіх прав, не спричинивши страждань, покарати, не заподіявши болю. Звертання до психофармакології й до різних фізіологічних «послаблювачів», навіть якщо й тимчасове, цілком відповідає духові цих «нетілесних» покарань.

Про такий подвійний процес — затінення видовища, усування болю — свідчать сучасні ритуали смертної кари. Єдиний рух опанував усі європейські законодавства, пристосувавшись до ритму кожного з них: для всіх однакова смерть, що нічим додатково не обтяжена, не маючи тавра того чи того злочину або соціального статусу злочинця; смерть, що триває однісіньку мить, і ніяке озлоблення не побільшує її наперед і не продовжує на трупі; це стра-та, що радше гасить життя, ніж вражає тіло. Вже немає тих довгих процесів, коли смерть водночас уповільнюють обрахованими перервами і помножують, кілька разів поспіль наслідуючи на людину. Немає тих комбінацій, що їх виображували на сцені, страчуючи королєвбивць, комбінацій, про які мріяв на початку XVIII ст. автор книжки *Hanging not*